

marife

bilimsel birikim

| yıl / year: 11 sayı / issue: 3 kış / winter 2011

Dindarlık Tipolojilerini Belirleme Ölçeği: Geliştirilmesi, Geçerlilik ve Güvenirlilik Çalışması -Gazali'nin Anlayışına Göre-

İlhan Topuz

Dr., Din Psikolojisi Araştırmacısı,
Bilim ve Sanat Merkezi Rehber Öğretmeni
ilhantopuz@hotmail.com

Özet

Gazali, dini tutum ve davranışlar ile ilgili yorumlarında, insanların dini inanç ve değerlere karşı üç değişik tutum geliştirebileceklerini ve bu tutumların da beş değişik dindarlık anlayışını oluşturacağını ileri sürmektedir. Bunlar; inançsızlık, aldatıcı/gösterişçi dindarlık, taklidi dindarlık, tahkiki dindarlık ve zevk alınan dindarlıktır. Bu çalışmada, Gazali'nin ifade ettiği boyutları ölçebilen bir ölçek geliştirilmesi amaçlanmıştır. Ölçek 55 maddeden oluşan, likert tipi bir ölçektir. Dini gelişim Seviyeleri Ölçeği, tesadüfi örnekleme yöntemiyle seçilen 336 kişiden elde edilen veriler üzerinde yapılmıştır. Ölçeğin yapı geçerliğini belirlemek için faktör analizi yapılmıştır. Güvenirlilik çalışması, iç tutarlık katsayısı (Cronbach alpha) değerleri hesaplanarak yapılmış ve ölçeğin iç tutarlık katsayısı $\alpha=0.80$ bulunmuştur. Geçerlik ve güvenirlilik çalışmalarına ilişkin bulgular, ölçeğin geçerli ve güvenilir bir araç olduğunu göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: İnançsızlık, Aldatıcı/Gösterişçi Dindarlık, Taklidi Dindarlık, Tahkiki Dindarlık, Zevk Alınan Dindarlık.

A Scale For Determining Religious Typologies: Development, Validity and Reliability -In the Respect of Al-Ghazali-

Al-Ghazali, in his comments on religion, claims that people can develop three different attitudes towards the religion and, as a result of these attitudes, five different religiosity can emerge. Namely, disbelief, deceptive religiosity, imitative religiosity, investigative religiosity and pleased religiosity. In this study, developing a scale was proposed to measure different dimensions of religiosity, expressed by al-Ghazali. The Scale is composed of 55 items and it's a Likert type scale. The scale was applied on 336 persons selected by random technique among people for validity and reliability. Factor analysis was done to determine construct validity of the scale. Cronbach's alpha was computed for reliability analysis. The reliability coefficient of the scale was found $\alpha=0.80$. Findings about reliability and validity of the scale indicated that the scale was a valid and reliable instrument.

Key Words: Disbelief, Deceptive Religiosity, Imitative Religiosity, Investigative Religiosity and Pleased Religiosity.

Atıf

İlhan Topuz, Dindarlık Tipolojilerini Belirleme Ölçeği: Geliştirilmesi, Geçerlilik ve Güvenirlilik Çalışması -Gazali'nin Anlayışına Göre-, Marife, Kış 2011 S. 175-189

A. Giriş

Günümüzde, din psikolojisi alanında dini tutum ve davranışları ölçmek amacıyla birçok ölçek kullanılmaktadır¹. Bu ölçeklerden en çok kullanılanları, Allport'un iç güdümlü-dış güdümlü dindarlık ölçeği, Batson'un sorgulayıcı dindarlık ölçeği² ve Fowler'ın inanç gelişim teorisidir³. Günümüzde din psikolojisinde ele alınan batı kültürünün dini yorumlarıyla, İslam kültürünü tam olarak anlamak mümkün olabilir mi? Başka bir deyişle, batı kaynaklı teorilerle bir Müslüman'ın dini tutum ve davranışları açıklanabilir mi? Bu tür sorular ancak, her iki kültürün ortak ve farklı yönlerinin tespit edilmesiyle cevaplanabilir. Farklı kültürlerin ortak ve farklı yönlerinin tamamı ise ancak, din bilimcilerinin ortak çalışmalarıyla ortaya konabilecektir. Bu güne kadar yapılan çalışmalar ışığında, her iki kültür arasındaki en temel farklılık şöyle ifade edilmektedir; Batı kültürünün aksine, İslam kültüründe din, insan hayatının tüm yönlerini (bütün tutum ve davranışlarını) ayrıntılı olarak etkilemekte ve insanda farklı ve karmaşık özellikte dini eğilim ve davranışlara yol açmaktadır. Bunun sonucu olarak da İslam kültüründe, (diğer kültürlerden) farklı bir dini bağlanma ortaya çıkmaktadır⁴.

Toplumların kültürlerindeki dini inanç ve davranışlar farklı olsalar da, insan psikolojisinin ortak yönleri nedeniyle farklı kültürlerdeki dini bağlanma, dini tutum ve davranışlarında ortak yönleri bulunmaktadır. Bu nedenle ülkemizdeki araştırmalarda, batı kültüründe gerçekleştirilen çalışmaların verileri kullanılmaktadır. Çünkü, dini tutum ve davranış konusunda, batı kültüründe ilmi gelenek, İslam kültürüne nazaran daha iyi durumdadır⁵. Batı kültüründe geliştirilen ölçeklerden bazılarının adaptasyon çalışmaları yapılarak, ülkemizde de, özellikle gençler üzerinde, çeşitli araştırmalar yapılmaktadır. Adaptasyonu yapılan ölçeklerin başında, Allport'un iç güdümlü-dış güdümlü dindarlık ölçeği⁶, Batson'un sorgulayıcı dindarlık ölçeği⁷ ile Fowler'ın inanç gelişimi⁸ gelmektedir.

Standardizasyonu yapılan bu ölçekler ülkemizde, özellikle dini tutum ve davranışların ölçülmesinde kullanılmakta ve araştırmalar yapılmaktadır⁹. Adap-

¹ Kullanılan ölçeklerle ilgili bilgiler için bakınız, Hill, & Hood, *Measures of Religiosity*.

² Pargament, "Of Means & Ends: Religion & The Search For Significance", *JSSR*, 1992, ss. 201-229.

³ Ulvi Mehmetoğlu, "James W. Fowler ve İnanç Gelişim Teorisi", *Çukurova Üniv. İFD*, 6 (1), 2006, ss. 117-139.

⁴ Hökeleki, *Din Psikolojisi*, s. 67.

⁵ Yapıcı, "Yeni Bir Dindarlık Ölçeği ve Üniversiteli Gençlerin Dinin Etkisini Hissetme Düzeyi: Çukurova Üniversitesi Örneği", *Çukurova Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi*, 6 (1), 2006, ss. 65-115.

⁶ Karaca, "Din Psikolojisinde Metod Sorunu ve Bir Dindarlık Ölçeğinin Türk Toplumuna Standardizasyonu", *EKEV Akademi Dergisi*, C. III, Sayı 1, 2001, s. 187-201.

⁷ Batson & Ventis, *Religion & The Individual*, s. 169.

⁸ Ulvi Mehmetoğlu, "James W. Fowler ve İnanç Gelişim Teorisi", *Çukurova Üniv. İFD*, 6 (1), 2006, ss. 117-139.

⁹ Bkz. Kayıklık, *Dini Yaşayış Biçimleri: Psikolojik Temelleri Açısından bir Değerlendirme*, DEÜSBE, (Yayınlanmamış Doktora Tezi); Eşer, *Üniversite Öğrencilerinde Dini İnanç Ve Benlik Saygısı İlişkisi*, UÜSBE, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi); Özdemir, *13-20 Yaşları Arasında Dinî Gelişim ve Eğitimi (James W. Fowler'ın İnanç Gelişimi Teorisi Bağlamında Bir Araştırma)*, MÜSBE, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans

→

tasyonu yapılan ölçeklerin yanında, bazı anketlerle de dini tutum ve davranışlarla ilgili araştırmalar yapılmaktadır¹⁰. Anket içinde, İslam kültürünün yapısına uygun sorularla dini tutum ve davranışlara bağlı olarak dini tutum ve davranışlar belirlenmeye çalışılmaktadır.

Son yıllarda, ülkemizde dini tutum ve davranışlarla ilgili araştırmalara ilgi artmış bulunmaktadır. Buna bağlı olarak da, ölçek geliştirme çalışmalarının sayısında artış gözlenmeye başlamıştır. Bu çalışmalardan birinde, ülkemizdeki 18 yaş ve üstü kişilerdeki popüler dini inanışlara bağlı dindarlığı incelemek amacıyla likert tipi, "Popüler Dindarlık Ölçeği" geliştirilmiştir¹¹.

Bir başka çalışmada, bir yönüyle, Stark ve Glock'un geliştirdikleri dindarlığın "etki ve sonuç" boyutlarını belirlemeye yönelik çalışmanın adaptasyonu niteliğinde olan, 17-31 yaşları arasında, yüksek seviyede din eğitimi alan insanların günlük yaşamda dinin etkisini hissetme düzeylerini belirlemeye yönelik bir ölçek geliştirme çalışması yapılmıştır¹².

Bir diğer çalışmada da, 17-32 yaş grubu bireylerin, dogmatik dindarlık düzeylerini belirlemeyi amaçlayan bir ölçek geliştirme çalışması yapılmıştır¹³.

Ülkemizde yapılan ölçek geliştirme ve adaptasyon çalışmaları değerlendirildiğinde, çalışmaların özellikle gençler üzerinde yoğunlaştığı ve dindarlığı bir-iki boyutta ele alındığı gözlenmektedir. Oysa dindarlık, az veya çok birbiriyle ilişkili, çok çeşitli faktörlerden beslenen bir yapıdır¹⁴. Bu nedenle, dindarlığı çok boyutlu olarak değerlendirebilecek ölçeklere ihtiyaç duyulmaya devam etmektedir. Ayrıca, genellikle gençlerin değil, tüm yaş gruplarının dini tutum ve davranışlarını değerlendirebilecek ölçeklere de ihtiyaç duyulmaktadır. Bu amaçla, bu makalede, yetişkin ve yaşlıların dini tutum ve davranışlarını, İslam kültüründe çok boyutlu olarak ölçebilecek bir ölçeğin, geliştirilmesi, geçerlilik ve güvenilirlik çalışmasına yer verilmiştir. Geliştirilmesi amaçlanan ölçek ve boyutları, İslam kültüründe ve ilim dünyasında önemli bir yere sahip olan, Gazali'nin görüş ve düşünceleri doğrultusunda hazırlanmıştır.

→

Tezi); Osmanoğlu, *Basamak Teorileri Açısından Dini Gelişim, İnanç Gelişimi ve Eğitimi*, MÜSBE, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

¹⁰ Fırat, *Üniversite Öğrencilerinde Allah İnancı ve Din Duygusu*; Hökelekli, "Ergenlik Çağı Gençlerinin Dini Gelişimi", UÜSBE, (Yayınlanmamış Doktora Tezi); Yaparel, *Yirmi-Kırk Yaşlar Arası Kişilerde Dini Hayat İle Psiko-sosyal Uyum Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma*, AÜSBE, (Yayınlanmamış Doktora Tezi); Köktaş, *Türkiye'de Dini Hayat*; Koştaş, *Üniversite Öğrencilerinde Dine Bakış*; Apaydın, *Üniversite Öğrencilerinin Dini Yasaklarla İlgili Tutumları*, OMÜSBE, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi); Kala, *18-25 Yaş Grubu Gençlerin Dini Tutum ve Davranışları (Kürtül Kasabası Örneği)*, EÜSBE, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

¹¹ Arslan, "Popüler Dindarlık Ölçeğinin Geliştirilmesi: Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, III, Sayı 1, 2003, ss. 97-116.

¹² Yapıcı, "Yeni Bir Dindarlık Ölçeği ve Üniversiteli Gençlerin Dinin Etkisini Hissetme Düzeyi: Çukurova Üniversitesi Örneği", *Çukurova Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi*, 6 (1), 2006, ss. 65-11.

¹³ Yapıcı, "Dini Yaşayışın Farklı Görüntüleri ve Dogmatik Dindarlık", *Çukurova ÜİFD*, Cilt II, Sayı 2, 2002

¹⁴ Yapıcı, "Yeni Bir Dindarlık Ölçeği ve Üniversiteli Gençlerin Dinin Etkisini Hissetme Düzeyi: Çukurova Üniversitesi Örneği", *Çukurova Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi*, 6 (1), 2006, s. 67.

Ayet ve hadislerin ışığında psikolojik tahlil ve yorumlar yapan Gazali, günümüzde en çok incelenen İslam düşünürü olarak gösterilmektedir¹⁵. Gazali'ye göre insanlar, inanma ve dini davranışta bulunma kabiliyetindedirler. Onların bu kabiliyetleri, yaşadıkları çevrelerin özelliklerine göre gelişmekte veya kaybolmaktadır. İnanma kabiliyetini geliştirebilecekleri bir sosyal çevreye sahip olmayan insanlar, dinden uzaklaşmakta ve din dışı bir yaşam sürmektedirler. Bu insanlar, akıllı kabiliyetlerinin gelişmesine ve din ile ilgili kazanacakları yaşam tecrübelerine bağlı olarak, ergenlik dönemi ve sonrasında kişisel çabalarıyla dini araştırabilir ve dini davranışta bulunabilirler. Ancak bu herkesin elde edebileceği bir fırsat değildir. Din dışı bir yaşam süren insanları Gazali, "İnançsız" olarak adlandırmaktadır. Bu insanlar, heva ve heveslerine uyarak inanmayı ve her türlü dini unsuru reddetmekte, helal-haram ayrımı yapmadan, haz ilkesine göre hareket ederek, sadece bu dünya için yaşamakta, kısacası nefis-i emmarelerine hizmet etmektedirler¹⁶.

İnanma kabiliyetini geliştirebilecekleri bir çevrede yetişen insanlar ise, bu kabiliyetlerinin gelişimine göre derecelere ayrılmaktadırlar. İnanan insanların bir kısmı, inançsızların aksine dini unsurları açıkça reddetmeden, kişisel bazı dünya menfaatlerini elde edebilmek için dini unsurları (gerçekten) inanan insanların yanında, bir araç olarak kullanmakta, inanıyormuş ve dini davranışta bulunuyormuş gibi davranmakta, inanmayanların yanında da dini unsurları kabul etmemektedirler. Bu insanlar çevrelerindeki insanlardan elde edecekleri menfaatleri düşünerek davranmakta ve dünya hayatından zevk almaya çalışmaktadırlar. Gazali bu tür insanlara, "Aldatıcı/Gösterişçi"¹⁷ Dindar" adını vermektedir¹⁸.

İnanan insanların bir kısmı ise, inanmak gerektiği için inanmakta, ancak inançlarını davranışa dönüştürme konusunda yeterince ciddi davranmamaktadırlar. Gazali bu tür insanlara "Müslüman" adını vermektedir¹⁹. Müslümanlar, sadece çevrelerindeki inanan insanları örnek alarak yüzeysel bir inanç ve nefis-i levvameleri ile dini davranışta bulunmakta, dini, yaşadıkları çevrenin temsil gücüne göre tanımakta ve yaşamaktadırlar. Gazali bu insanların inancını "Taklidi İnanç" olarak değerlendirmektedir²⁰.

Gazali, bazı insanların taklidi inançlarını, yaşadıkları dini şüphe tecrübesiyle sorguladıklarını, bu sorgulama ve şüphelerden kurtulma çabaları sonucunda inançlarını geliştirdiklerini ve dini temellere bağlı olarak dini yaşamaya çalıştıklarını ifade etmekte ve bu tür insanların inancını "Tahkiki (ilmi) inanç" olarak değerlendirmektedir²¹.

¹⁵ Karlığa, "(Gazali'nin) Eserleri", *DİA*, XIII, 525.

¹⁶ Gazali, *İhyau 'Ulumi'd-Din*, III, 7; Gazali, *İhyau 'Ulumi'd-Din*, IV, 607; Gazali, *Mearicü'l-Kuds (Hakikat Bilgisine Yükseliş)*, s. 9; Gazali, *El-Erbain Fi-Usuliddin (Dinde Kırk Esas)*, s. 394.

¹⁷ Altıntaş, "Bazı Dindarlık Tipolojilerine Eleştirel Bir Yaklaşım: Mevlâna Örneği", *Uluslararası Mevlana ve Mevlevilik Sempozyumu Bildirileri*, Harran Üniv. İlahiyat Fak. 2007, Şanlıurfa; Okumuş, "Gösterişçi Dindarlık", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, VI (2006), sayı: 2, ss. 17-35.

¹⁸ Gazali, *Mükaşefetü'l-Kulüb (Kalplerin Keşfi)*, s. 50, 74, 511.

¹⁹ Gazali, *Mükaşefetü'l-Kulüb (Kalplerin Keşfi)*, s. 179; Gazali *İhyau 'Ulumi'd-Din*, II, 245.

²⁰ Gazali, *İhyau 'Ulumi'd-Din*, III, 35.

²¹ Gazali, *İhyau 'Ulumi'd-Din*, I, 237; Gazali, *İhyau 'Ulumi'd-Din*, III, 35.

Tahkiki inancın ihlas ve takva ile yaşanması neticesinde "ideal dini davranışlara" dönüştürebilen insanların inancını ise Gazali, "Zevk" alınan inanç olarak tanımlamaktadır²².

Gazali'nin belirtilen düşüncelerinde, batı literatüründe ele alınan tüm dini boyutlar yer almaktadır²³. Bu düşüncelerin, "operasyonel davranış tanımlarına" dönüştürülmesiyle, islam kültürüne uygun çok boyutlu bir dindarlık ölçeğinin hazırlanabileceği düşüncesiyle bu çalışma yapılmıştır.

B. Ölçeğin Geliştirilmesi

Bu çalışmanın amacı, Gazali'nin dindarlık tipolojileri anlayışında, İslam kültürüne uygun, yetişkin ve yaşlılar için bir dindarlık ölçeği geliştirmektir. Bu amaçla, Gazali'nin, dini inanç ve dini hayat konusundaki düşünceleri, operasyonel davranış tanımlarına dönüştürerek, yani insanların neye, nasıl ve niçin inandıkları ile ilgili düşüncelerini yansıttığı düşünülen ifadeler hazırlanmıştır.

Günümüzde, çeşitli avantajları bakımından yaygın olarak kullanılan ölçek türü Likert'in "Dereceleme Toplamları İle Ölçekleme" modeli olduğu ve ayrıca, tutum dışında başka psikolojik değişkenler için de kullanılabilmesi nedeniyle, likert tipi ölçek tekniğine uygun olarak, 271 maddeden oluşan bir deneme ölçeği hazırlanmıştır²⁴.

Likert tipi ölçekte alınan toplam puan, maddelere gösterilen tepkilere verilen ağırlıkların (madde puanların) toplamından oluşmaktadır. Cevaplayıcı ölçekte bulunan maddelerin her birine tepkide bulunurken, bu maddenin kapsamına ilişkin tutumun derecesini bildirdiği varsayılmaktadır²⁵.

Hazırlanan deneme ölçeği, din bilimlerinde uzman kişilerce kontrol edilmiştir. Geliştirilen ölçek beş alt ölçekten oluşmaktadır. Bunlar; İnançsızlık, Aldatıcı/Gösterişçi Dindarlık, Taklidi dindarlık, Tahkiki (ilmi) Dindarlık ve Zevk Alınan Dindarlık ölçekleridir.

Ölçek maddeleri, "kesinlikle katılıyorum (5)", "katılıyorum (4)", "kararsızım (3)", "katılmıyorum (2)" ve "kesinlikle katılmıyorum (1)" şeklinde cevaplandırmak üzere hazırlanmıştır. Hazırlanan deneme ölçeğine ait bir ölçek uygulama yönergesi hazırlanarak²⁶, ölçek çoğaltılmış ve 2001 yılının Nisan ayı içinde tesadüfi örneklem yoluyla seçilen, yaşları 40 ve üzerinde olan 28'i (%32.6) kadın ve 58'i (%67.4) erkek olmak üzere toplam 86 kişi uygulanmıştır. Bu kişilerin %23.3'ü (20 kişi) düşük, %57'si (49 kişi) orta ve %19.8'i (17 kişi) yüksek sosyo-ekonomik seviyededirlere. Meslekleri açısından incelediğimizde, ölçeğin uygulandığı kişilerin %2.3'ü (2

²² Gazali, *İhyau 'Ulumi'd-Din*, I, 238; Gazali, *İhyau 'Ulumi'd-Din*, II, 245; Gazali, *İhyau 'Ulumi'd-Din*, III, 29; Gazali, *İhyau 'Ulumi'd-Din*, IV, 57.

²³ Köktaş, *Türkiye'de Dini Hayat*, ss. 49-58.

²⁴ Tezbaşaran, *Likert Tipi Ölçek Geliştirme. Klavuzu*, ss. 1-8, 11-14.

²⁵ Tezbaşaran, *Likert Tipi Ölçek Geliştirme. Klavuzu*; Sünbül, *Farklı Likert Tipi Ölçek Geliştirme Teknikleri İle Geliştirilen Tutum Ölçeklerinin Psikometrik Özelliklerinin Karşılaştırılması*, Mersin Üniv. SBE, (Yayınlanmamış YL Tezi), ss. 6-8.

²⁶ Savaşır, *Ölçek Uyarlamasındaki Sorunlar ve Çözüm Yolları*, ss. 1-8, 29.

kişi) mühendis, %3.5'i (3 kişi) işçi %4.17'si (4 kişi) eczacı, %12.8'i (11 kişi) öğretmen, %14'ü (12 kişi) devlet memuru, 25.6'sı (22 kişi) ev hanımı ve %25.6'sı (22 kişi) da esnaftır. Bu kişilerin %7'si (6 kişi) yüksek lisans seviyesinde, %10.5'i (9 kişi) ortaokul seviyesinde, %24.4'ü (21 kişi) ilkokul seviyesinde, %25.6'sı (22 kişi) üniversite seviyesinde ve %32.6'sı (28 kişi) lise seviyesinde eğitim almış olan kişilerdir.

Uygulama sonucunda elde edilen veriler, bilgisayar ortamına aktarılmış ve SPSS istatistik programındaki uygulamalarla değerlendirilmiştir. Yapılan faktör analizinde, ölçeğin istenen boyutları ölçmesinin yanında, bazı maddelerin birleşiminden meydana gelen farklı boyutları da ölçtüğü görülmüştür. İstenen beş farklı boyuttan ayrı olarak başka boyut oluşturan maddeler ile faktör yükü 0.32'ten düşük olan maddeler ölçekten çıkarılmıştır²⁷.

Ayrıca, geriye kalan maddelerin ölçekte yer alıp alamayacağını anlamak için t-testi uygulanmıştır. Her madde için, üst gruptaki bireylerin madde puanları ortalaması ile alt gruptaki bireylerin madde puanları ortalaması arasındaki farkın manidarlığı t-testi ile sınanmış, hesaplanan t-istatistiğinin büyüklüğüne göre maddeler sıralanmıştır. Faktör analizine göre belirlenen maddelerin t-değerlerine bakıldığında ölçekte yer alabilecekleri görülmüştür²⁸.

Belirlenen maddelerin iç tutarlılığına yönelik olarak yapılan güvenilirlik analizi sonuçları oldukça yüksek bulunmuştur (Cronbach Alpha = 0.83.). Bu korelasyon değeri, ölçeğin güvenilir olduğunu göstermektedir.

Bu veriler ışığında, ölçekte, her bir alt ölçekte 11 ifade olmak üzere toplam 55 ifadenin yer almasının uygun olacağına karar verilmiştir. Bu ifadelerden 4, 7, 14, 17, 24, 27, 34, 37, 44, 47 ve 54. maddeleri inançsızlık, 2, 9, 12, 19, 22, 29, 32, 39, 42, 49 ve 52. maddeleri aldatici/gösterişçi dindarlık, 5, 6, 15, 16, 25, 26, 35, 36, 45, 46 ve 55. maddeleri taklidi dindarlık, 1,10, 11, 20, 21, 30, 31, 40, 41, 50 ve 51. maddeleri tahkiki (ilmi) dindarlık ve 3, 8, 13, 18, 23, 28, 33, 38, 43, 48 ve 53. maddeleri de zevk alınan dindarlık boyutunu ölçmeye yönelik ifadelerdir. Bu ifadelerden oluşan ölçek Ek 1'de verilmiştir.

Ölçek maddeleri, "Tamamen Katılıyorum (5 puan)", "Katılıyorum (4 puan)", "Kararsızım (3 puan)", "Katılmıyorum (2 puan)" ve "Kesinlikle Katılmıyorum (1 puan)" şeklinde cevaplanmaktadır. Bu nedenle, her bir alt ölçekten, en düşük 11 puan, en yüksek 55 puan alınabilmektedir. Ölçek maddelerini cevaplayan kişinin, en yüksek puanı alacağı alt ölçek gurubununun özelliklerini taşıyan bir dini yaşam biçimine sahip olabileceği varsayılmaktadır.

²⁷ Erkus, *Psikometri Üzerine Yazılar*.

²⁸ Tezbaşaran, *Likert Tipi Ölçek Geliştirme Klavuzu*.

C. Geliştirilen Ölçek ile İlgili Bulgular

1. Ölçeğin Uygulanması

Ölçeğin alt bölümlerinin ölçmeyi amaçladığı özellikleri taşıdıkları düşünülen 336 kişiye (BUTTİM esnafına, Beşevler hattında çalışan minübüs şoförlerine, Ataevler, İhsaniye ve Heykel sakinlerine), 2001 yılının Ağustos ve Eylül ayları içinde uygulanmıştır.

2. Verilerin Analizi

Uygulama sonucunda elde edilen veriler, bilgisayar ortamına aktarılmış ve SPSS istatistik programı yardımıyla analiz edilmiştir.

a. Demografik Özelliklerle İlgili Bulgular

Ölçek, yaşları 40-76 arasında değişen 94'ü (%28) kadın ve 242'si (%72) erkek olmak üzere toplam 336 kişiye uygulanmıştır. Bu kişilerin %7.7'si (26 kişi) düşük, %17.3'ü kişi ortanın altında, %57.7'si (194 kişi) orta, %13.1'i (44 kişi) ortanın üstünde ve %4.2'si (14 kişi) yüksek sosyo-ekonomik seviyededirler. Meslekleri açısından incelediğimizde, ölçeği uyguladığımız kişilerin %4.8'i (28 kişi) mühendis, %10.7'si (36 kişi) işçi, %2.4'ü (8 kişi) eczacı, % 8.3'ü (28 kişi) öğretmen, %8.9'u (30 kişi) devlet memuru, %16.7'si (56 kişi) ev hanımı ve %38.1'i (128 kişi) de esnaftır. Bu kişilerin %3.6'sı (12 kişi) yüksek lisans seviyesinde, %14.9'u (50 kişi) ortaokul seviyesinde, %29.8'i (100 kişi) ilkokul seviyesinde, %23.8'i (80 kişi) üniversite seviyesinde ve %28'i (94 kişi) de lise seviyesinde eğitim almış olan kişilerdir.

b. Ölçeğin Geçerliliği ile İlgili Bulgular

Geçerlik, elde edilen verilerin, elde edilmesi gereken verileri temsil edebilme derecesi, başka bir deyişle, gözlenmek istenen niteliğin başka bir nitelikte karıştırılmadan gözlenebilmesidir. Bu çalışmada, ölçek maddelerinin yapı geçerlik testi için "faktör analizi" tekniğinden yararlanılmıştır.

Faktör analizinin istatistiksel sonuçlarını değerlendirebilmede temel ölçüt, faktör yükleridir. Faktör yüklerinin yüksek olması, değişkenin söz konusu faktör altında yer aldığı anlamına gelmektedir.

Ölçek maddelerinin yapı geçerlilik testi için uygulanan faktör analizinde, ölçeğin ölçmesi istenen beş farklı boyutu ölçtüğü gözlenmiştir. Yapılan faktör analizi sonucuna göre, ölçek maddelerine ait faktör yükleri ve madde puanları ile ortak faktörlerce belirlenen her bir maddenin toplam varyans oranları tablo 1'de verilmiştir:

Tablo 4: Ölçek Maddelerinin Geçerliliğine İlişkin Bulgular

Madde No	Faktör Yüğü Korelasyon Değerleri	Madde Toplam Varyans Ortalamaları
1	0.66	0.63
2	0.56	0.76
3	0.35	0.61
4	0.76	0.56
5	0.67	0.50
6	0.64	0.64
7	0.58	0.75
8	0.48	0.69
9	0.72	0.41
10	0.66	0.31
11	0.59	0.64
12	0.52	0.72
13	0.45	0.67
14	0.71	0.72
15	0.65	0.62
16	0.57	0.62
17	0.48	0.70
18	0.57	0.74
19	0.70	0.69
20	0.62	0.59
21	0.65	0.65
22	0.44	0.59
23	0.42	0.64
24	0.70	0.69
25	0.61	0.65
26	0.67	0.67
27	0.72	0.84
28	0.43	0.65
29	0.68	0.74
30	0.59	0.49
31	0.70	0.68
32	0.57	0.73
33	0.64	0.80
34	0.67	0.66
35	0.48	0.61
36	0.75	0.75
37	0.49	0.69
38	0.47	0.70
39	0.65	0.69
40	0.46	0.60
41	0.75	0.73
42	0.49	0.71
43	0.48	0.64
44	0.52	0.41
45	0.42	0.52
46	0.77	0.74
47	0.60	0.78
48	0.51	0.70

49	0.49	0.66
50	0.46	0.41
51	0.56	0.56
52	0.55	0.76
53	0.48	0.71
54	0.49	0.68
55	0.40	0.64

Tablo 1’te yer alan analiz sonuçlarına göre, ölçekte yer alan maddelerin tamamı, ölçekte yer alma yeterliliğine sahiptir. Yani bu maddelerden oluşan bir ölçek, ölçmek istediğini ölçebilecek yeterliliktedir.

Yapılan faktör analizinde, ölçeği oluşturan beş alt ölçek arasındaki ilişkilerde incelenmiştir. Beş ayrı boyut arasındaki ilişkiye (korelasyon değerleri) ve ilişkinin yönüne ait bilgiler Tablo 2’de verilmiştir. Tablo 2’deki bilgilere göre, İnançsızlık boyutu ile Aldatıcı/Gösterişçi Dindarlık boyutları arasında pozitif bir ilişki, İnançsızlık ile Taklidi Dindarlık, Tahkiki Dindarlık ve Zevk Alınan Dindarlık arasında ise negatif bir ilişki bulunmuştur. Aldatıcı/Gösterişçi Dindarlık ile Taklidi Dindarlık arasında çok düşük seviyede pozitif bir ilişki bulunmuş, Aldatıcı/Gösterişçi Dindarlık ile Tahkiki Dindarlık ve Zevk Alınan Dindarlık arasında da negatif bir ilişki bulunmuştur. Gazali’nin ifadelerine uygun olarak Taklidi Dindarlık, Tahkiki Dindarlık ve Zevk Alınan Dindarlık arasında da pozitif bir ilişki bulunmuştur.

Tablo 2: Alt ölçekler Arasındaki ilişkilerle ilgili Bulgular

Alt Ölçek	İnançsızlık	Aldatıcı/Gösterişçi Dindarlık	Taklidi Dindarlık	Tahkiki Dindarlık	Zevk Alınan Dindarlık
İnançsızlık	1.00				
Aldatıcı/Gösterişçi Dindarlık	0.62	1.00			
Taklidi Dindarlık	-0.31	0.02	1.00		
Tahkiki Dindarlık	-0.69	-0.37	0.57	1.00	
Zevk Alınan Dindarlık	-0.76	-0.39	0.49	0.81	1.00

c. Ölçeğin Güvenirliliği ile İlgili Bulgular

Güvenirlilik, ölçme sonuçlarının tesadüfi hatalardan arınırlık derecesini ve maddelerin iç tutarlılığa sahip oluşunu ifade eder. Verilerin güvenirliliği bilimsel çalışmaların ilk koşullarındandır.

Bir ölçme aracının güvenilirliğini ölçmede çeşitli yöntemler kullanılmaktadır. Bu çalışmada bir ölçme aracının sadece bir kez uygulanmasıyla elde edilen ölçme sonuçlarından yararlanarak ölçme güvenilirliğini tespit etme yoluna gidilmiştir. Kişilik, ilgi ve tutum testleri gibi davranış ölçek ve envanterlerinde, eğer cevaplar “derecelenmiş” ise, o zaman Cronbach (1951) tarafından geliştirilen ve Cronbach Alpha (α) güvenilirlik katsayısı olarak bilinen formülden yararlanılmaktadır²⁹. Cronbach Alpha güvenilirlik katsayısının bire yakınlığı, ölçekteki her bir maddenin aynı tutumu ölçtüğü anlamına gelir. Bu katsayı, iç tutarlık ve homojenliğin bir ölçüsüdür.

Ölçeğin tamamının (alt ölçeklere ait maddelerin hepsinin bir arada iken) iç tutarlılığına yönelik olarak yapılan güvenilirlik analizleri sonuçları, istatistiki olarak yeterli düzeydedir (Cronbach Alpha = 0.80,). Bu korelasyon değeri, ölçeğin güvenilir olduğunu göstermektedir. Birbirlerinden farklı boyut oluşturan maddeler (alt ölçekler) üzerinde yapılan güvenilirlik (iç tutarlılık) analizleri tablo 3’de verilmiştir.

Tablo 3 : Alt Ölçeklere Ait Cronbach Alpha Güvenirlik Katsayıları:

Boyut	Cronbach Alpha Korelasyon Değeri
İnançsızlık	0,88
Aldatıcı/Gösterişçi Dindarlık	0,76
Taklidi Dindarlık	0,85
Tahkiki (İlmi) Dindarlık	0,87
Zevk Alınan Dindarlık	0,91

D. Sonuç ve Yorumlar

Bu çalışmada, Gazali'nin dini tutum ve davranışlara bağlı dindarlık tipolojilerini ölçmeyi amaçlayan bilimsel kriterlere uygun dini gelişim seviyeleri ölçeği geliştirilmiştir. Ölçeğin yapı geçerliliği faktör analizi ile belirlenmiştir. Yapılan faktör analizi sonucunda, ölçeğin, Gazali'nin ifade ettiği dini boyutları ölçtüğü gözlemlenmiştir.

Yapmış olduğumuz istatistiki çalışmalar, İslam dininin objektif yapısına bağlı kalınarak, günümüz insanının din konusundaki psikolojik yorum ve düşüncelerinin ölçülebilir olduğunu göstermektedir. Her ne kadar, din gibi tamamen kişiye özel bir alanda³⁰ objektif ölçümler yapmak zor olsa da³¹, bu çalışma, insanların dini

²⁹ Özgüven, *Psikolojik Testler*, s. 97.

³⁰ Ölçek geliştirme çalışmasında görülmüştür ki, ön-test çalışmasında yer aldığı halde, istatistiki gerekçelerle son-test çalışmasında yer almayan bazı ölçek maddelerinin, ölçekte yer almasının iyi olacağı bazı insanlar tarafından ifade edilmiştir.

³¹ Ön ve son-test çalışmalarında, insanların genellikle dini konularda açıkça fikir belirtmekten kaçındıkları görülmüştür. Ölçek maddelerine cevap verirken az sayıda da olsalar bazı insanların, gerçek dini

→

duygu, dini inanç, dini düşünce ve dini davranışlarını ölçmeyi amaçlamış ve bunu, istatistiki manada başarmıştır. Bu çalışmadan elde edilen olumlu sonuçlar, İslam kültürüne uygun bir dindarlık ölçeği geliştirilmesi açısından, olumlu bir adım olarak değerlendirilmeli ve diğer ölçek geliştirme çalışmalarına ışık tutacak bir başlangıç olarak yorumlanmalıdır.

Geliştirilen bu ölçekte yer alan ifadelerle, dini duygu, dini inanç, dini düşünce, dini davranış ve dini tutumları açısından insanları sınıflandırmak tamamıyla doğru değildir. Bununla birlikte, ölçek maddelerine verilecek cevaplara göre, insanların dini yorumlama, yaşama ve dini tutumları hakkında fikir sahibi olabiliriz. Yani, geliştirmiş olduğumuz bu ölçek bir sınıflandırma ölçeği değil, insanların din karşısındaki tutumlarını ve dini unsurları ele alış tarzlarını belirlemeyi amaçlayan bir ölçektir. Buna göre; İnançsızlık alt ölçeği, insanların dini inanç, dini davranış ve dini değerlere karşı geliştirmiş oldukları olumsuz dini tutumları; Aldatıcı/Gösterişçi Dindarlık alt ölçeği, insanların dini inanç, dini davranış ve dini değerleri, kişisel çıkarları için kullanıp kullanmadıklarını; Taklidi Dindarlık alt ölçeği, insanların dini inanç, dini davranış ve dini değerleri, taklit edip etmediklerini; Tahkiki Dindarlık alt ölçeği, insanların, dini inançları, dini davranışları ve dini değerleri araştırıp araştırmadıklarını; Zevk Alınan Dindarlık alt ölçeği, insanların, bilinçli olarak ideal seviyede dini davranışta bulunup bulunmadıklarını ölçmeyi amaçlamaktadır.

Yapılan istatistiki çalışmalara göre, alt ölçeklere ait güvenilirlik korelasyon katsayıları oldukça yüksektir. İstatistiki analizlere göre, İnançsızlık alt ölçeğinin güvenilirliği 0.88, Aldatıcı/Gösterişçi Dindarlık alt ölçeğinin güvenilirliği 0.76, Taklidi Dindarlık alt ölçeğinin güvenilirliği 0.85, Tahkiki (ilmi) Dindarlık alt ölçeğinin güvenilirliği 0.87 ve Zevk Alınan Dindarlık alt ölçeğinin güvenilirliği 0.91'dir. Birbirinden farklı dini boyutları ölçen bu alt ölçekler arasında da, beklenen yönlerde ilişkiler görülmektedir. İnançsızlık ile Aldatıcı/Gösterişçi arasında beklenildiği gibi pozitif bir ilişki bulunmuştur. Bu iki dindarlık boyutu ile Taklidi Dindarlık, Tahkiki Dindarlık ve Zevk Alınan Dindarlık arasında da negatif bir ilişki bulunmuştur. Taklidi Dindarlık, Tahkiki Dindarlık ve Zevk Alınan Dindarlık arasında da pozitif bir ilişki bulunmuş ve bu ilişkinin Tahkiki Dindarlık ile Zevk Alınan Dindarlık arasında daha güçlü olduğu görülmüştür. Ayrıca, alt ölçekler toplamından oluşan ölçeğin güvenilirliği de 0.80'dir. Elde edilen bu veriler, geliştirilen ölçeğin oldukça, güvenilir bir ölçek olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte geliştirilen bu ölçek her yönüyle tamamlanmış, eksiksiz bir ölçek olarak değerlendirilmemelidir. Ölçek geliştirme çalışmalarındaki yeni ve farklı yaklaşımlara, din psikolojisindeki yorum zenginliğine ve istatistiki alandaki yeni gelişmelere göre, bu ölçeğin alacağı epey yol olacaktır.

Ölçeğin, yetişkin ve yaşlıların dini inanç ve tutumlarını ölçmede kullanılabilirliği düşünülmektedir. Çünkü, Gazali'ye göre, zevk alınan dindarlık yetişkinlik ve

→

duygu, dini düşünce, dini inanç, dini davranış ve dini tutumlarından daha çok, ideal olan dini duygu, dini düşünce, dini inanç, dini davranış ve dini tutumlara göre cevap verdikleri görülmüştür.

sonrası yaşam dönemlerinde ulaşılabilinecek bir dindarlık düzeyidir. Yapılan araştırmalar da, yaşın ilerlemesiyle dindarlığın arttığını göstermektedir³²

Ek1: Dini Gelişim Seviyeleri Ölçeği

Bu ölçek, insanların dinî tutum ve davranışları hakkında bilgi toplamak amacıyla hazırlanmıştır. Aşağıdaki ifadeleri cevaplayarak vereceğiniz bilgiler, sadece bilimsel araştırma amacıyla kullanılacağından, isim belirtmenize gerek yoktur. Anket formunda yer alan ifadelere vereceğiniz cevapların içtenliği ve ciddiyeti oranında, araştırma sonuçlarının doğru ve geçerli olacağını unutmayınız.

Lütfen her bir maddeyi dikkatlice okuyup; ne hissettiğinizi ve düşündüğünüzü göz önüne alarak, içtenlikle cevaplamaya çalışınız. Lütfen hiçbir maddeyi atlamayınız ve tüm maddeleri mutlaka cevaplandırınız. Her bir ifadeyi, size uygunluk derecesini düşünerek dikkatlice okuyunuz ve kategorilerin yanında bulunan boşluklara X işaretini koyunuz, lütfen her bir madde için tek bir kategori işaretleyiniz.

Katkılarınız için şimdiden teşekkür ederim.

Dini Gelişim Seviyeleri Ölçeği

No	Madde	Kesinlikle Katılıyorum	Katılıyorum	Kararsızım	Katılmıyorum	Kesinlikle Katılmıyorum
1	Birileri dini konularda konuşmaya başladıklarında, bir şeyler öğrenmek amacıyla onları dinliyorum					
2	Ahiret günü ile ilgili dini bilgilerden çok, bu dünyada işime yarayan bilgilerle ilgileniyorum					
3	Dini emir ve yasaklara uygun bir yaşam sürmekten dolayı çok mutluyum					
4	Kurban adıyla kesilen hayvanların boş yere öldürüldüklerini düşünüyorum					
5	Akrabalarımın yaşadığı dini hayatı kendime örnek alıyorum					
6	Cennete gidebilmek için ibadet etmek gerektiğini bildiğim için ibadet ediyorum					
7	Dine zaman ayırmaktansa, eğlenerek hayattan zevk almayı tercih ediyorum					
8	Yaptığım bütün ibadetleri, sadece Allah'ın rızasını kazanabilmek için yapıyorum					
9	İnançlı insanlara "Selamün Aleyküm" diyerek, diğer insanlara ise "merhaba" diyerek selam veriyorum					
10	Daha iyi ibadet edebilmek için devamlı dini kitapları okumaya çalışıyorum					

³² Kılavuz, "Yaşlanma Sürecinin Dini Gelişime Etkileri", *UÜİFD*, XIV, Sayı 2, 2005, ss. 97-112.

11	İnanan bir insanın eğlence dünyasına katılmasının, dinen uygun olmadığını bildiğim için, eğlence yerlerinden uzak duruyorum					
12	Başkalarının niçin daha iyi şartlarda, benim ise niçin daha kötü şartlarda yaşadığını anlamıyorum					
13	İnsanları dinen kötü olan davranışlardan uzak tutmaya çalıştığım gibi, onları devamlı iyiliğe davet ediyorum					
14	Din adına çalışanlardan nefret ediyorum					
15	Çocukluğumda öğrendiğim tüm dini ibadetleri yerine getirmeye çalışıyorum					
16	Dini konularda başkaları ne yaparsa, ben de onları yapmaya çalışıyorum					
17	Dinin ne dediği umrumda bile olmadan, bana kazanç sağlayacak her şeyi yaparım					
18	Din adına yaptığım her şeyden büyük bir zevk alıyorum					
19	Abdest almak bana çok zor geldiği için namaz kılmıyorum					
20	Toto, loto, piyango, at yarışları, ...vb. şans oyunları oynamanın dinen yasak olduğunu bildiğim için, şans oyunları oynamıyorum					
21	Eğer günahlardan korunup, güzel ahlak sahibi olmazsam öbür dünyada ceza çekeceğimi biliyorum					
22	Allah, niçin bana devamlı bela ve musibet veriyor anlamıyorum					
23	Allah'tan tüm insanlara, devamlı rahmet ve merhamet diliyorum					
24	Kur'an-ı Kerim dinlemenin insanı rahatlattığını söyleseler de, ben dinlemekten hiç hoşlanmıyorum					
25	Çevremdeki insanların haram / günah dedikleri davranışlardan kaçınıyorum					
26	Çevremdeki insanların yerine getirdikleri dini davranışları yerine getirmeye çalışıyorum					
27	Hacca gitmektense, Avrupa veya Amerika'ya tatile gitmenin daha iyi olacağını düşünüyorum					
28	Ahlaklı yaşama konusunda kendime, Hz. Muhammed'i (s.a.v.) ve büyük İslam alimlerini örnek alıyorum					
29	Özellikle yatsı ve sabah namazlarını kılamıyorum					
30	Davet edildiğim ortamlarda yenilip-içilenlerin, helal olup olmadıklarını mümkün olduğunca araştırıyorum					
31	Dini konuları daha iyi öğrenebilmek için, önemli din adamlarının vaazlarını dinliyorum					
32	İbadet etmekte zorlandığım için, hiç ibadet etmiyorum					
33	Allah'a verdiği nimetler için devamlı şükrediyorum					
34	Evensel değerlerin, dini değerlerden daha önemli olduklarına inanıyorum					
35	Çevremdeki insanlar gibi ben de ibadet etmeye çalışıyorum					
36	Fırsat buldukça, camide verilen vaazları dinlerim ve hocaların söylediklerini yapmaya çalışırım					
37	İnsanın akıl ve mantığının, dinin esaretinden kurtulması gerektiğine inanıyorum					
38	Bir işe başlarken "Bismillah" diyerek başlıyorum ve yapılması gereken her şeyi yaptıktan sonra, başarılı olup olmamayı					

	Allah'ın takdirine bırakıyorum						
39	Kazandıklarımın zekat veya sadaka vermek zorunda kalınca, bana faydası olan insanlara veriyorum						
40	Daha dindar bir insan olabilmek için, dindar insanları kendime dost ve arkadaş olarak seçiyorum						
41	Dini hizmetlerde bulunmanın insana sevap kazandırdığını biliyorum ve dini hizmetlerde bulunuyorum						
42	İnanan insanların yanında menfaatim icabı inanırım, diğer zamanlarda ise, canımın istediği gibi yaşarım						
43	İbadetlerimi yaparken sadece ve sadece Allah'ın rızasını gözetiyorum. Başka herhangi bir nedenle yaptığım ibadetimi kesinlikle kaza ediyorum						
44	Din gibi eski zamanlara ait inanışların, bu gün hiçbir geçerliliklerinin kalmadığını düşünüyorum						
45	Yaptığım ibadetler sayesinde, cennette iyi bir yerde olacağımı düşünüyorum						
46	Çocukluğumda öğrendiğim dini bilgilerimin doğruluğunu her ortamda savunuyorum						
47	Bu dünyadan zevk almak için, ne yapabilirsem yanıma kar kalacağına inanıyorum						
48	Bilmeyerek günaha girmiş olma ihtimaline karşılık, sık sık tövbe ediyorum						
49	Başıma bir iş gelmemesi için, dindar insanların yanında dindar görünmeye gayret ediyorum						
50	"İbadetlerimi nasıl güzelleştirebilirim" diye devamlı araştırma yapıyorum						
51	Çocukluğumda öğrendiğim bazı dini bilgilerin yetersiz olduğunu, okuduğum dini kitaplar sayesinde öğreniyorum						
52	Akraba ve dostlarımdan bana faydası olanları daha çok ziyaret ediyorum						
53	Allah'ı çok anan insanlarla birlikte olmaya özen gösteriyorum						
54	Hayatımı nasıl yönlendireceğime, dini emir ve yasaklar değil, sadece ben karar veriyorum						
55	Babamdan ve diğer aile büyüklerimden gördüğüm gibi ibadet ediyorum						

Kaynakça

- Altuntaş, Ramazan, "Bazı Dindarlık Tipolojelerine Eleştirel Bir Yaklaşım: Mevlâna Örneği", *Uluslararası Mevlana Ve Mevlevilik Sempozyumu Bildirileri, Harran Üniversitesi. İlahiyat Fakültesi*, 2007, Şanlıurfa.
- Apaydın, Halil, *Üniversite Öğrencilerinin Dini Yasaklarla İlgili Tutumları* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)", Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun, 1996.
- Arslan, Mustafa, "Popüler Dindarlık Ölçeğinin Geliştirilmesi: Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, III, Sayı 1, 2003, ss. 97-116.
- Erkus, Adnan, *Psikometri Üzerine Yazılar*, Ankara: TPD Yayınları, 2003.
- Eşer, Hatice, *Üniversite Öğrencilerinde Dini İnanç ve Benlik Saygısı İlişkisi* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)", Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 2005.
- Fırat, Erdoğan, *Üniversite Öğrencilerinde Allah İnancı ve Din Duygusu* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1977.

- Gazali, *İhyau 'Ulumi'd – Din* (Çev. Ahmet Serdaroğlu), I, II, III, IV, Bedir Yayınevi, İstanbul, 1975.
- Gazali, *El-Erbain Fi-Usuliddin (Dinde Kırk Esas, Çev. H. S. Erdoğan)*, Hisar Yayınevi, İstanbul, 1990.
- Gazali, *Mearicü'l-Kuds (Hakikat Bilgisine Yükseliş, Çev. S. Özburun)*, İnsan Yayınevi, İst.,1998
- Gazali, *Mükaşefetü'l-Kulüb (Kalplerin Keşfi, Çev. Hüseyin S. Erdoğan)*, Hisar Yayınevi, İstanbul.
- Hill, Peter C. & Hood, Ralph W., *Measures of Religiosity*, Religious Education Press, Birmingham, Alabama,1999.
- Hökelekli, Hayati, *Ergenlik Çağı Gençlerinin Dini Gelişimi* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 1983.
- Hökelekli, Hayati, *Din Psikolojisi*, DİA, Ankara, 1996.
- Karaca, Faruk, "Din Psikolojisinde Metod Sorunu ve Bir Dindarlık Ölçeğinin Türk Toplumuna Standardizasyonu", *EKEV Akademik Dergisi*, Cilt 3, S. 1, 2001.
- Kala, Ali, *18 – 25 Yas Grubu Gençlerin Dini Tutum ve Davranışları (Kürtül Kasabası Örneği)* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)", Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2006.
- Kayıklık, Hasan, *Dini Yaşayış Biçimleri : Psikolojik Temelleri Açısından bir Değerlendirme* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2000.
- Kılavuz, M. Akif, "Yaşlanma Sürecinin Dini Gelişime Etkileri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt XIV, Sayı 2, 2005, ss. 97-112.
- Koştaş, Münir, *Üniversite Öğrencilerinde Dine Bakış*, TDV. Yayınları, 1995.
- Köktaş, M. Emin, *Türkiye'de Dini Hayat*, İstanbul, İşaret Yayınevi, 1993.
- Okumuş, Ejder, "Gösterişçi Dindarlık", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, VI, 2006, 2.
- Osmanoğlu, Cemil, *Basamak Teorileri Açısından Dini Gelişim, İnanç Gelişimi ve Eğitimi* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul,2007.
- Özdemir, Baksen, *13–20 Yaşları Arasında Dinî Gelişim Ve Eğitimi (James W.Fowler 'In İnanç Gelişimi Teorisi Bağlamında Bir Araştırma)* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)", Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2008.
- Pargament, K. I., "Of Means & Ends : Religion & The Search For Significance", *JSSR*, 1992, ss. 201-229.
- Savaşır, Işık, "Ölçek Uyarlamasındaki Sorunlar ve Çözüm Yolları", *Türk Psikologları Derneği*, Ankara, 1994.
- Sünbül, Seda Deniz, *Farklı Likert Tipi Ölçek Geliştirme Teknikleri İle Geliştirilen Tutum Ölçeklerinin Psikometrik Özelliklerinin Karşılaştırılması* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mersin, 2006.
- Tezbaşaran, A. Ata, *Likert Tipi Ölçek Geliştirme Klavuzu*, TPD, Ankara, 1994.
- Ulvi Mehmetoğlu, Ali, "James W. Fowler ve İnanç Gelişim Teorisi", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6 (1), 2006, ss. 117-139.
- Yaparel, Recep, *Yirmi-Kırk Yaşlar Arası Kişilerde Dini Hayat İle Psiko-sosyal Uyum Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ankara, 1987.
- Yapıcı, Asım, "Dini Yaşayışın Farklı Görüntüleri ve Dogmatik Dindarlık", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 2, Sayı 2, 2002.
- Yapıcı, Asım, "Yeni Bir Dindarlık Ölçeği ve Üniversiteli Gençlerin Dinin Etkisini Hissetme Düzeyi:Çukurova Üniversitesi Örneği", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6 (1), 2006, ss. 65-115.
- Yıldız, Murat, *Dini Hayat ile Ölüm Kaygısı Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 1998.